

Glosarium

Wprowadzenie. Niniejsze glosarium pomyślane było jako pewna inspiracja i wprowadzenie do podjęcia dalszych, pogłębionych badań nad wyszczególnionymi tutaj zagadnieniami, które pojawiły się w pismach polemicznych, opracowywanych w ramach grantu "Religijne pisma polemiczne z lat 1692-1702 – kulturowe dziedzictwo europejskiej myśli pietystycznej w kontekście wielowyznaniowości wczesnonowożytnego Gdańska", finansowanego w latach 2017-2020 ze środków NCN - konkurs Sonata 11 (nr umowy UMO-2016/21/D/HS3/02410 do projektu badawczego nr 2016/21/D/HS3/02410). Glosarium skierowane jest przede wszystkim do osób zainteresowanych opracowaną tematyką, niekoniecznie zorientowanych w szerszym kontekście religijno-historycznym. Wykonawcy grantu założyli bowiem, iż będzie to pomoc w rozpoznaniu i zdiagnozowaniu problemów badawczych w zakresie teologii historycznej i historii Kościoła powszechnego i umożliwi płynniejsze zrozumienie analizowanych w ramach grantu treści związanych z pietyzmem gdańskim. Po każdym hasle podano jedynie wybór obszernej literatury badawczej, z której po części zaczerpnięto opis definicji i która daje wskazówki co do dalszych kwerend. Nie została ona jednak pomyślana jako reprezentatywna dla danego zagadnienia. Wykonawcy grantu zdają sobie sprawę z wieloaspektowości prowadzonych dawniej i obecnie badań historycznych i nie zastrzegają sobie prawa do wyłączności podanych haseł i bibliografii.

A

Anabaptyści / nowochrześcijańcy

Ruch religijny, sięgający początkami roku 1523. W momencie poczynienia ustępstw na rzecz M. Lutra przez U. Zwingliego, dotyczących formuły święcenia Wieczerzy Pańskiej, część jego uczniów uznała to za zdradę i zaczęła tworzyć odrębne gminy wyznaniowe, które łączyło bezwzględne posłuszeństwo wobec Ewangelii.

Anabaptyści uważali Ewangelię za wiążącą w sprawach społecznych, politycznych i religijnych. Doprowadziło to do uznania zasady, że dla chrześcijanina nie istnieje żaden urząd świecki. Zasada ta sprowadziła na anabaptystów prześladowania. Członkowie tego ruchu tworzyli małe wspólnoty na zasadach zupełnej dobrowolności. Warunkiem przyjęcia był ponowny chrzest dorosłych. W przekonaniach i praktyce rezygnowali z zasady jedności Kościoła oraz wszelkiego podziału w obrębie wspólnoty. Dużą izolację i rozproszenie gmin anabaptystycznych spowodowały zacięte prześladowania zarówno ze strony katolików, jak i protestantów. Z tego względu niektóre wspólnoty przyjmowały hasła eschatologiczne i chiliastyczne. Wg anabaptystów Bóg sam miał ukarać i zniszczyć bezbożników.

Bibliografia (wybór): *Zarys encyklopedyczny religii*, red. Z. Drozdowicz, Poznań 1992, s. 15-17; E.E. Cairns, *Z chrześcijaństwem przez wieki: historia Kościoła Powszechnego*, Katowice 2003, s. 312-315; H.-J. Goertz, *The Anabaptists*, London 1996; J.D. Weaver, *Becoming Anabaptist : The Origin and Significance of Sixteenth-Century Anabaptism*, Scottdale 1987; Z. Pasek, *Wyznania wiary : protestantyzm : luteranizm, kalwinizm, anabaptyzm, anglikanizm, baptyzm, metodyzm, darbyzm, campbellizm, adwentyzm, pentekostalizm*, Kraków 1999.

Apologia wyznania augsburskiego

Apologia Confessionis Augustanae, obrona wyznania augsburskiego, przygotowana przez Filipa Melanchtona w 1530 r. w odpowiedzi na katolicką *Konfutację wyznania augsburskiego*,

Bibliografia (wybór): *Obrona Wyznania augsburskiego (Apologia Konfesji Augsburskiej)*, w: *Księgi Wyznaniowe Kościoła Luterńskiego*, Bielsko-Biała 2003, s. 165-325; W. Niemczyk, *Historia powstania „Wyznania augsburskiego” i „Obrony Wyznania augsburskiego”*, w: *Księgi Wyznaniowe Kościoła Luterńskiego*, Bielsko-Biała 2003, s. 140-142; W. Niemczyk, *Tło historyczne powstania Konfesji Augsburskiej i jej Apologii*, w: <http://old.luteranie.pl/pl/?D=147&D=147> (dostęp: grudzień 2018); Chr.

Peters, *Apologia Confessionis Augustanae. Untersuchungen zur Textgeschichte einer lutherischen Bekenntnisschrift (1530–1584)*, Stuttgart 1997.

Apostolicy

Bracia apostołscy, zwolennicy różnych ruchów chrześcijańskich, które postulowały powrót do prostoty czasów Apostołów. W XII wieku gromadzili się w Périgueux we Francji. Odrzucali sakrament małżeństwa, spożywanie mięsa i odmawiali grzesznikom uczestnictwa w sakramentach i ich udzielaniu. W XIII i XIV wieku określenie pejoratywne, stosowane na określenie wędrownych beginek, begardów, braci i siostr wolnego ducha oraz innych ugrupowań głoszących zasady życia apostołskiego, prowadzących działalność bez zezwolenia władz kościelnych, m.in. braci apostołskich.

Bibliografia (wybór): J.J. A'Becket, *Apostolici*, w: Ch.G. Herbermann (red.), *Catholic Encyclopedia*, t. 1, New York 1907, s. 647a i b.; *Encyklopedia PWN – Religia*, t. 1, Warszawa 2001, s. 297.

Apostołski skład wiary

Symbolum Apostolorum, Apostolskie Wyznanie Wiary, najwcześniejsze wyznanie wiary Kościoła rzymskokatolickiego, sięgające korzeniami nawet początku III wieku (choć bardziej prawdopodobne jest jego pochodzenie z okresu od VI do VIII wieku) i stojące w nurcie apostołskiej tradycji wiary. W kręgu luterańskim skład podzielony został sensownie na trzy artykuły wiary, odpowiadające trzem Osobom Trójcy Świętej. Luter w swoich katechizmach koncentrował się przede wszystkim na ich działaniu wobec człowieka, w którym to uwidacznia się ich istota i wola. W ten sposób Bóg Ojciec ukazany został jako Stworzyciel, człowiek zaś jako Boże stworzenie. Bóg dał początek całemu światu i utrzymuje (zachowuje) go w swojej łaskawości, dobroci i miłości, implikując niejako wdzięczność i pokorne dziękczynienie człowieka. W artykule wiary w Syna Bożego, Jezusa Chrystusa, akcent przeniesiony zostaje z wiary wspólnotowej ("Wierzę ... w Jezusa Chrystusa ... Pana naszego") na wiarę indywidualną, osobistą ("Wierzę, że Jezus Chrystus ... jest moim Panem"), podkreślającą wewnętrzną relację człowieka z Bogiem, którego grzech odkupiony zostaje na krzyżu i który otrzymuje zbawienie. Duch Święty działa w człowieku wierzącym, uświęca za pośrednictwem wspólnoty Kościoła i przez dokonujące się za pomocą Słowa Bożego (Ewangelii) odpuszczenie grzechów, zmartwychwstanie ciała i żywot wieczny. Całe działanie Trójcy Świętej należy rozpatrywać łącznie, jako wzajemnie komplementarne.

Bibliografia (wybór): J. Sojka, *Czytanie Reformatora. Marcin Luter i jego pisma*, Wisła 2014, s. 112-118; A. Peters, *Kommentar zu Luthers Katechismen*, t. 1-5, Göttingen 1990-1994; E.E. Cairns, *Z chrześcijaństwem przez wieki: Historia Kościoła Powszechnego*, Katowice 2003, s. 112n.

Arianie / bracia polscy / socynianie

Wspólnota religijna, która w latach 1562-1565 wyodrębniła się z Kościoła ewangelicko-reformowanego jako tzw. zbór mniejszy, tworząc najbardziej radykalny odłam reformacji w Polsce. W ukształtowaniu się tego odłamu znaczną rolę odegrali uchodźcy z Europy Zachodniej i Południowej, zwłaszcza antytrynitarze, którzy chronili się w Polsce przed prześladowaniami ze strony inkwizycji lub teologów ewangelickich. Aktywność zboru ariańskiego w Polsce trwała prawie sto lat aż do uchwały sejmu z 1658 r., będącej w dużej mierze reakcją na fakt, iż arianie sprzyjali Szwedom. Uchwała nakazywała wszystkim arianom przejście na katolicyzm lub opuszczenie kraju, czego następstwem była ich masowa emigracja, głównie do Niderlandów i Siedmiogrodu.

Poglądy religijno-filozoficzne arian były niejednolite. Wspólną cechą odróżniającą ich od wyznań chrześcijańskich było odrzucenie dogmatu Trójcy Świętej. Z tego względu wiązano ich z doktryną Ariusza, przeciwko czemu niejednokrotnie protestowali. Na Zachodzie od XVII wieku przyjęła się dla braci polskich nazwa socynianie.

Po okresie sporów ustaliła się w zborze braci polskich doktryna religijna zwana unitarianizmem, według której jedynym Bogiem był Bóg Ojciec, Chrystus zaś był człowiekiem wyniesionym po Zmartwychwstaniu do godności Bożej, a Duch Święty tylko mocą Bożą. Ten pogląd teologiczny utrzymywał się w zborze zasadniczo bez zmian aż do wygnania braci polskich (1658), chociaż istniały znaczne różnice między unitarianizmem wczesnym (np. Grzegorz Paweł z Brzezin czy Marcin Czechowic) a późniejszym. O ile unitarianizm wczesny z krytyką tradycyjnej teologii chrześcijańskiej łączył pierwiastki irracjonalizmu, głosząc nieufność do rozumu, socynianizm, który w XVII wieku stał się w zborze braci polskich kierunkiem dominującym, zaakcentował dobitnie potrzebę oparcia egzegezy Pisma św. na przesłankach czysto rozumowych i wysunął postulat, aby z prawd wiary wyrugować wszystkie dogmaty sprzeciwiające się zdrowemu rozsądkowi (np. Joachim Stegmann, Andrzej Wiszowaty).

Socynianizm wywarł znaczny wpływ na ukształtowanie się racjonalizmu religijnego w Europie Zachodniej, głównie w Niderlandach i Anglii, i przyczynił się w dużym stopniu do wykrystalizowania się deizmu.

Na osobną uwagę zasługuje wkład braci polskich w formowanie się nowożytnych koncepcji tolerancji religijnej. Ich czołowi myśliciele (J. Crell, S. Przykowski, J. Szlichtung) w latach 1630-1650 podjęli w traktatach próbę kompleksowego rozwiązania tego problemu. Uzasadniając konieczność tolerancji religijnej racjami filozoficzno-moralnymi, religijnymi i politycznymi, wysunęli jednocześnie postulat rozdziału Kościoła od państwa jako warunek poprawnego ułożenia wzajemnych stosunków obu tych instytucji. Wypracowana przez socynian koncepcja tolerancji religijnej o kilkadziesiąt lat wyprzedziła podobną koncepcję J. Locke'a. Ideologia społeczno-polityczna braci polskich także ulegała zmianom. Od początku zarysowały się w obozie ariańskim dwa nurty: radykalny, grupujący głównie elementy plebejskie, oraz umiarkowany, obejmujący oprócz grup średniej szlachty także zamożnych mieszczan, a nawet magnatów. W XVI wieku, zwłaszcza 1560-1570, duchowni ariańscy pochodzenia plebejskiego, poparci przez część szlachty, wysuwali bardzo radykalne postulaty społeczno-polityczne, domagając się zakazu udziału w wojnach (nawet obronnych), zakazu piastowania urzędów oraz potępienia kary śmierci, pańszczyzny i poddaństwa chłopów, żądając, aby szlachta ariańska zrzekła się posiadanych majątków i zarabiała na życie pracą własnych rąk. W XVII wieku radykalne postulaty społeczne zostały zapomniane, a skrajności ideologii politycznej znacznie złagodzone. Najważniejszymi ośrodkami braci polskich były początkowo Pińczów, potem Raków, Lublin i Lusławice nad Dunajcem. Stolicą ruchu był od początku XVII wieku Raków, gdzie w 1602 r. założono Akademię Rakowską oraz dużą drukarnię (1600). Raków stał się głośnym europejskim ośrodkiem wydawniczym i naukowym, gdzie w 1605 r. wydano po łacinie *Katechizm Rakowski*, pierwszy zbiór zasad wiary braci polskich.

Bibliografia (wybór): *Encyklopedia PWN – Religia*, t. 2, Warszawa 2001, s. 255-256; *Zarys encyklopedyczny religii*, red. Z. Drozdowicz, Poznań 1992, s. 22-24; J. Szturc, *Ewangelicy w Polsce – Słownik biograficzny XVI-XX w.*, Bielsko-Biała 1998, s. 328-329; *Leksykon religii od A do Ż*, Warszawa 1994, s. 25; Z. Ogonowski, *Socynianizm: dzieje, poglądy, oddziaływanie*, Warszawa 2015; L. Mokrzecki, *Socynianizm w dysputach gdańskich profesorów, w świetle wybranych publikacji z XVII-XVIII wieku*, w: „Rocznik Gdański” 40/1(1980), s. 147-160; Z. Ogonowski, *Socynianizm a oświecenie : studia nad myślą filozoficzno-religijną arian w Polsce XVII wieku*, Warszawa 1966; Z. Ogonowski, *Socynianizm polski*, Warszawa 1690.

Arminianizm / remonstrantyzm

Termin opisujący protestancki ruch religijny z przełomu XVI/XVII wieku, związany z działalnością Jacobusa Arminiusa, właśc. Jacoba (Jakoba) Hermanszoona/Harmenszoona (1560-1609), ministra kościoła reformowanego w Amsterdamie, przeciwnika kalwińskiej idei predestynacji. Według niego zbawienie jest

darem Boga dla każdego człowieka, który może stać się jego uczestnikiem (obdarzony wolną wolą decyduje o swoim przeznaczeniu w wieczności – relacja łaska-wolna wola).

Bibliografia (wybór): D. Dorocki, *Nieograniczone odkupienie i odparta łaska. Klasyczny arminianizm we współczesnej teologii ewangelikalnej*, w: „Rocznik Teologiczny” LVIII, z. 1/2016, s. 37-57; *Arminius, Arminianism, and Europe: Jacobus Arminius (1559-1609)*, red. M. van Leeuwen, K.D. Stanglin, M. Tolsma, Leiden, Boston 2009; J.M. Pinson, *The Nature of Atonement in the Theology of Jacobus Arminius*, w: „Journal of the Evangelical Theological Society” 53(2010), s. 773-785.

Artykuły szmalkaldzkie

Articuli Smalcaldici, artykuły nauki chrześcijańskiej, przygotowane przez Marcina Lutra na zlecenie księcia elektora Saksonii Jana Fryderyka w 1536 r. i przedstawione na zgromadzeniu w Schmalkalden w lutym 1537 r. w celu ukazania systematycznego wykładu nauki ewangelickiej na planowanym na V 1537 soborze w Mantui przed papieżem Pawłem III. Stanowią wraz z Wyznaniem augsburskim, Apologią wyznania augsburskiego, katechizmami Lutra i Formułą zgody jedną z sześciu ksiąg wyznaniowych (symbolicznych) luteranizmu. Dzielą się na trzy części: 1) artykuły o Bożym majestacie; 2) artykuły o urzędzie i dziele Jezusa Chrystusa; 3) artykuły będące podstawą do rozmowy z „mężami uczonymi”.

Bibliografia (wybór): *Wybrane Księgi Symboliczne Kościoła Ewangelicko-Augsburskiego*, Warszawa 1980, s. 352–376; H. Hövelmann, *Profil und Abgrenzung: Luthers (vergessenes?) Vermächtnis: 475 Jahre Schmalkaldische Artikel*, w: „Luther” 85, nr 2/2014, s. 133-134; D.J. Zehnder, *The authoritative status of the Smalcald articles*, w: „Concordia Theological Quarterly” 74/2010, s. 325-342; T. Hardt, *The Ecclesiology of the Smalcald Articles*, w: „Logia” 7, nr 4/1998, s. 41-45; K.G. Hagen, *The historical context of the Smalcald Articles*, w: „Concordia Theological Quarterly” 51/1987, s. 245-253.

Atanazjański skład wiary

Quicumque, Symbolum athanasianum, początkowo anonimowy, później (do XVII wieku) błędnie przypisywany św. Atanazemu Wielkiemu, systematyczny wykład artykułów wiary ujętych w Składzie apostoelskim w formie 40 krótkich zdań łacińskich. Tekst powstał po Soborze Konstantynopolskim (381), tj. ok. V-VI wieku na terenie Południowej Galii.

Bibliografia (wybór): A. Sierszyn, *2000 Jahre Kirchengeschichte*, Witten 2015, s. 181; F. Loofs, *Athanasianum*, w: *Realenzyklopädie für protestantische Theologie und Kirche*, red. A. Hauck, t. 2, 3. Wydanie, Leipzig 1896, s. 177-194.

B

C

Chiliazm / milenaryzm

Koncepcja wyznająca nadzieję na bliskie nadejście tysiącletniego panowania Królestwa Bożego w wymiarze mesjańskim, związana również z upadkiem Babilonu (Kościoła) i nawróceniem Żydów. Pogląd ugruntowany na fundamencie biblijnym (m.in. Mk 1,15; Mt 19,28; Ap 20,1-7; Ap 5,9). Jednym z największych przedstawicieli chiliazmu był Ireneusz z Lyonu, który w swoim dziele dot. hermeneutyki nawiązał do eschatologii zmierzającej do ratującego przyciągnięcia całego stworzenia i realizacji starotestamentowych przepowiedni. Wyobrażenie o królestwie Chrystusa na ziemi miało służyć realizacji biblijnych nadziei i przyzwyczajeniu wiernych do

stopniowego procesu wypełniania się planu Bożego dot. stworzenia nowego Jeruzalem (pedagogika Boska). W okresie Reformacji chiliizm był jednym z bardziej interesujących ruchów (Tomasz Müntzer, Hans Hut, nowochrześcijańcy).

Bibliografia (wybór): M. Kehl, *Chiliasmus*, w: *Lexikon der Kirchengeschichte*, t. 1, Freiburg i.B. 2001, kol. 268-272; M. Karrer, *Chiliasmus*, w: *Evangelisches Kirchenlexikon*, t. 1, Göttingen 1986, kol. 657; P.S. Boyer, *Chiliasmus*, w: *Religion in Geschichte und Gegenwart*, t. 2, Tübingen 2008, kol. 140n.; F. Stickel, *Zwischen Chiliasmus und Staatsräson. Religiöser Wandel unter den Safaviden*, Berlin / Boston 2019; R. Albrecht, *Johanna Eleonora Petersen. Theologische Schriftstellerin des frühen Pietismus*, Göttingen 2005, s. 234nn.; T.J. Bauer, *Das tausendjährige Messiasreich der Johannesoffenbarung: Eine literarkritische Studie zu Offb 19,11-21,8*, Berlin / New York 2007; D.J. Bosch, *Oblicza misji chrześcijańskiej. Zmiany paradygmatu w teologii misji*, Katowice 2010, s. 331n.

Collegium philobiblicum

Organizowane w Lipsku przez Augusta Hermanna Franckego (1663–1727), kaznodzieję, duszpasterza, teologa i pedagoga w Halle, w 1681 r. (wraz z teologiem luteranckim Paulem Antonem (1661–1730)) spotkania realizujące zadania z zakresu filologicznej egzegezy Pisma świętego. Podczas spotkań o charakterze naukowym członkowie collegium członkowie analizowali perykopy Starego i Nowego Testamentu, interpretując je w kluczu osobistej edukacji moralnej.

Bibliografia (wybór): M. Hintz, *Główne rysy duchowości ewangelickiej – nurt luterancki*, w: *Przegląd Religioznawczy* 2/244 (2012), s. 152; M. Brecht, *August Hermann Francke und der Hallische Pietismus*, w: *Geschichte des Pietismus*, red. M. Brecht, Göttingen 1993, s. 462-463.

Collegium Pietatis

Istotny i znamieny element pobożności i praktyki pietystycznej (*praxis pietatis*) w ramach bądź poza strukturami Kościoła instytucjonalnego (wówczas rozumiane poniekąd jako konkurencja dla zwyczajowych struktur i działań Kościoła), powołane do życia przez Philippa Jakoba Spenera. Ich zasadniczym celem była odnowa indywidualnej pobożności, oparta na modlitwie, katechizacji, żywej lekturze i objaśnianiu → pism budujących (w późniejszym czasie tekstów biblijnych) i prowadząca ostatecznie także do naprawy, tj. reformy Kościoła widzialnego (uzasadnienie w obietnicach biblijnych, dotyczących nawrócenia Żydów Rz 11,25n oraz upadku Babilonu, tj. Rzymu Ap 18–19).

Na bazie tych założeń, ale i w oparciu o naukę Marcina Lutera i Johanna Arndta konwentykle miały stanowić kontrpunkt dla nieelastycznego przepowiadania Kościoła instytucjonalnego, nieobejmującego praktyki indywidualnego, duchowego wzrastania w wierze, i koncentrować się nie tyle na przekazywaniu tradycyjnej czystej nauki, co raczej na aktualizacji życia chrześcijańskiego. Środkiem zaradczym była zintensyfikowana lektura Pisma świętego oraz zgromadzenia na wzór apostołski (1 Kor 14). Obok oficjalnych nabożeństw kościelnych konwentykle kształtowały typowy obraz „prywatnego chrześcijaństwa”, choć zasadniczo w łączności z Kościołem instytucjonalnym i jako uzupełnienie dotychczasowych nabożeństw.

Bibliografia (wybór): W.-D. Hauschild, *Lehrbuch der Kirchen- und Dogmengeschichte*, t. 2: *Reformation und Neuzeit*, Gütersloh 1999, s. 680–694; C. Mirbt, *Pietismus*, w: *Realencyklopädie für protestantische Theologie und Kirche*, red. A. Hauck, t. 15, Graz 1971, s. 779; D. Blaufuß, *Pietismus*, w: *Wörterbuch der Mystik*, red. P. Dinzelsbacher, Stuttgart 1989, s. 407; G. Ruhbach, *Pietismus*, w: *Evangelisches Lexikon für Theologie und Gemeinde*, t. 2, red. H. Burkhardt, U. Swarat et al., Wuppertal 1993, s. 1572; J.C. Hoffmann, *Pietism*, w: *New Catholic Encyclopedia*, t. 11, Washington 1967, s. 355.

E

Egzorcyzm

Z j. greckiego „zaprzysięgać”, „zaklinać”, forma magicznego zaklęcia służąca usunięciu w imię bóstwa z człowieka lub rzeczy złych mocy. W chrześcijaństwie obrzęd liturgiczny odprawiany w celu wyzwolenia człowieka, miejsca lub rzeczy spod wpływu złego ducha. Procedura wypędzenia demonów lub innych złośliwych duchów, praktykowana w judaizmie, została podjęta przez Jezusa, a następnie mocą udzielonej władzy przez Apostołów. W Kościele starożytnym istniał specjalny urząd egzorcysty i związany z nim trzeci stopień niższych święceń kapłańskich (do reformy liturgicznej po Soborze Watykańskim II). Obrzęd egzorcyzmu, który w średniowieczu miał charakter bardziej dramatyczny niż liturgiczny, obejmował m.in. czynienie znaku krzyża nad opętanym, kropienie święconą wodą, wkładanie rąk i wypowiedanie łacińskich formuł.

Bibliografia (wybór): *Encyklopedia PWN – Religia*, t. 3, Warszawa 2001, s. 378-379.

Enkratyci

Z j. greckiego „wstrzemięźliwi”. Zwolennicy skrajnej ascezy we wczesnym chrześcijaństwie. O ruchu enkratytów wzmiankują ortodoksyjne i heterodoksyjne pisma chrześcijańskie z pierwszych wieków. Pod koniec II wiek odłączyli się od Kościoła, tworząc sektę domagającą się od każdego chrześcijanina pełnej wstrzemięźliwości w spożywaniu mięsa i picia wina oraz wstrzemięźliwości seksualnej. Zakazywali zawierania małżeństw, które uważali za dzieło szatana. Pomimo rygorystycznych przepisów doktryna znajdowała wielu zwolenników, zwłaszcza wśród mnichów. Radykalnie pojmowana asceza doprowadziła m.in. do używania wody zamiast wina w sprawowaniu Eucharystii. Stąd nazywano ich także akwarianami.

Przywódcą enkratytów w II wieku był Tacjan, który przeczył zbawieniu Adama. Poza myślami odnoszącymi się do ascezy i Eucharystii ich poglądy dotyczące Boga, Jezusa, człowieka, stworzenia i zbawienia były zbliżone do gnozy walentyńskiej. Enkratyci mieli własne struktury eklezjalne, co pozwoliło im przetrwać prawie trzy wieki do momentu, kiedy w 428 r. cesarz Teodos II Walentyn zadekretował usunięcie z ziemi cesarstwa każdego, kto się sprzeciwi Kościołowi katolickiemu.

Bibliografia (wybór): *Encyklopedia PWN – Religia*, t. 3, Warszawa 2001, s. 417-418; *Religia, kościoły, wyznanie*, red. J. Hermann, T. Hermann, Warszawa 2002, s. 82; M. Banaszak, *Historia Kościoła Katolickiego*, t. 1, Warszawa 1986, s. 95n.; *Encyklopedia powszechna*, t. 8, Warszawa 1861, s. 212.

Epikureizm

Początkowo szkoła filozoficzna, później swoista sekta ezoteryczna. Związany z postacią Epikura, kontynuowany także w czasach nowożytnych. Dla epikurejczyków podstawowym zagadnieniem filozoficznym było szczęście, utożsamiane z przyjemnością.

Bibliografia (wybór): W. Tatarkiewicz, *Historia Filozofii*, t. 1, Warszawa 1981, s. 138-145; G. Neumann, *Epikureizm*, Olsztyn 2003.

Euchici / messalianie / eufemici / entuzjaści

W znaczeniu „ludzie modlitwy”, w IV w. po Chr. wyznawcy radykalnego mistycyzmu, sprzeciwiający się wobec istniejącego porządku społecznego i hierarchicznego Kościoła. Według nich „chrześcijanie powinni gardzić pracą i sakramentami, ponieważ są to środki nieskuteczne dla osiągnięcia doświadczenia łaski, a widzenie Boga można osiągnąć tylko przez ascezę”. Potępieni przez Kościół katolicki.

Bibliografia (wybór): *Słownik herezji w Kościele katolickim*, red. H. Masson, Katowice 1993, s. 118; *Mały słownik teologiczny*, red. K. Rahuer, Warszawa 1996, s. 276; *Messalianie*, w: *Wikipedia* (dostęp czerwiec 2019).

Exercitia / collegia disputatoria

Ogólny termin określający w pietyzmie spotkania o charakterze dyskusyjnym, na których omawiano zarówno wybrane perykopy Pisma św., jak i dzieła o tematyce pobożnościowej, ogólnochrześcijańskiej.

F

Formuła zgody

Stanowi wraz z Wyznaniem augsburskim, Apologią wyznania augsburskiego, Małym i Dużym katechizmem, Artykułami szmalkaldzkimi jedną z sześciu ksiąg wyznaniowych (symbolicznych) luteranizmu. Artykuły Formuły dotyczą m.in. wybranych aspektów dogmatyki, chrystologii i eklezjologii luterskiej.

Bibliografia (wybór): *Formuła zgody* na stronie luteranie.pl (dostęp: styczeń 2019); J. Baur, *Luther und seine klassischen Erben: theologische Aufsätze und Forschungen*, Tübingen 1993, s. 117-144; *Księgi wyznaniowe kościoła luterskiego*, Bielsko-Biała 1999; M. Roensch, *Die theologische Bedeutung der Konkordienformel vor ihrem geschichtlichen Hintergrund*, w: „Lutherische Theologie und Kirche”, 3/77(1977), s. 33-34; M. Roensch, *Die Konkordienformel in der Geschichte des deutschen Luthertums*, w: „Lutherische Theologie und Kirche”, 2/79(1979), s. 37-52.

G

Gnostycyzm / gnoza

Gnoza, jedno z największych zagrożeń dla doktrynalnej czystości wiary chrześcijańskiej, definiuje wiedzę o Boskich tajemnicach, która zastrzeżona jest elitom. Gnostycyzm wyprowadzono z ludzkiego pragnienia stworzenia teodycei. Koncepcja o braku możliwości poznania Boga, którego transcendencja oznacza jednocześnie antykosmiczne istnienie. Gnostycy uważali, że z Boga emanują istoty (często pod wpływem dalszych hipostaz), które tworzą razem z nim pleromę. Postać pleromy (najczęściej Sofia) przeżywa kryzys, który polega na niemożliwości poznania Boga i chęci naśladowania Jego mocy stwarzania. W konsekwencji powstają demiurzy i ich pomocnicy (archonci), materia, kosmos oraz pierwszy człowiek. Genealogicznie człowiek jest powiązany z Adamem, posiada obok aspektu psychofizycznego także źródło istnienia, które nie podlega śmierci. To istnienie, organ poznawczy, znajduje się wskutek pierwotnej katastrofy w stanie samozapomnienia. Potrzeba więc ponadziemskiej inspiracji, by wyzwolić poznanie. Gnostycyzm to doktryny i ruchy religijne okresu starożytności chrześcijańskiej, w tym adamici, bazyliidianie, enkratyci, manicheizm.

Bibliografia (wybór): *Gnosis*, w: *Lexikon der Kirchengeschichte*, t. 1, Freiburg i.B. 2001, kol. 531-540; E.E. Cairns, *Z chrześcijaństwem przez wieki. Historia Kościoła Powszechnego*, 2003, s. 90-92.

H

Hausvater

Instytucja określana w języku niemieckim „Hausvater” / „Hausprediger” powstała pod wpływem pietyzmu, który dowartościował dom, zacisze domowe, jako miejsce modlitwy równoległe do kościoła. W XVI i XVII wieku życie religijne „udomowiono”, tj. przerzucono je do sfery domowej, stojącej (niemalże) na równi z nabożeństwami kościelnymi. Społecznej dyscyplinie instytucji „Hausvatera” służyła literatura modlitewników i pism budujących, tzw. „praxis devotionis”, „zelus pietatis”, „kościół domowy”. Były to swoiste przewodniki po nauce pobożności, propagujące wzór dobrego i pobożnego luteranina, który w zaciszu własnego domostwa odprawiał regularne nabożeństwa, gromadząc wszystkich członków rodziny i służbę na wspólnej modlitwie. Autorytet ojca, oparty na dowartościowaniu całej rodziny, wiązał się z odpowiedzialnością za domowe praktyki religijne:

Es solte wol ein jeder Christ so viel wissen / daß er einen Hauß-Prediger abgeben / und den krancken Seinigen mit Zuspruch / Beten und Singen beystehen könnte; weil man aber bey guter Zeit sich wenig darum bekümmert / so fehlt es gar zu sehr daran in der Noth.

(Joachim Weickhmann, *Theologischer und ausführlicher Unterricht von der Pestilentz [...]*, Dantzig 1709, s. 228)

Synonimiczne tytuły „Hausvater” / „Hausprediger” („ojciec domu”, „kaznodzieja domowy”) podkreślały powagę tego „urzędu” przez odniesienie do zwykłej służby kaznodziejskiej w kościele. Do obowiązków „Hausvatera” należała lektura pobożnych tekstów (często jako przygotowanie lub objaśnienie perykop biblijnych, przedstawianych podczas kazań niedzielnych), intonowanie pieśni, sprawdzanie wiedzy religijnej u dzieci i służby oraz czuwanie nad wypełnianiem obowiązków religijnych przez nich.

Praktyka nabożeństwa domowego, powstała pod wpływem tendencji pietystycznych (pobożnościowych), prowadziła nieuchronnie do sakralizacji i rytualizacji codzienności i miała na celu ćwiczenie się w pobożności (hasło „praxis pietatis”, znane z teologii pietystycznej).

Bibliografia (wybór): L. Górska, *Theatrum atrocissimorum fatorum. Religiöse Pestbewältigung in Danzig 1709*, Tönning 2010, s. 133–136; J. Hoffmann, *Die „Hausväterliteratur“ und die „Predigten über den christlichen Hausstand“. Lehre vom Haus und Bildung für das häusliche Leben im 16., 17. und 18. Jahrhundert*, Weinheim / Berlin 1959; P. Veit, *Das Gesangbuch als Quelle lutherischer Frömmigkeit*, ARG 79 (1988), s. 206–229; G. Saße, *Die aufgeklärte Familie*, Tübingen 1988; K.A. Wurst, *Familiale Liebe ist die „wahre Gewalt“*, Amsterdam 1988; R. van Dülmen, *Kultur und Alltag in der Frühen Neuzeit*, t. 1: *Das Haus und seine Menschen 16.–18. Jahrhundert*, München 1990, s. 12–23; *Die Hauskirche*, w: *Geschichte der Auflösung der alten gottesdienstlichen Formen in der evangelischen Kirche Deutschlands*, red. P. Graff, t. 1, Göttingen 1937, s. 240–246; K. Lechler, *Hausgottesdienst*, w: *Enzyklopädie des gesamten Erziehungs- und Unterrichtswesens*, red. K.A. Schmid, t. 3, Gotha 1880, s. 305–310.

I

J

K

Kapłaństwo powszechne

Porządek eklezjalny w Kościele ewangelickim, oparty na wierności Ewangelii, na mocy chrztu uznaje zasadę powszechnego kapłaństwa, a realizacja tej dyspozycji w codzienności chrześcijan polega na wszystkim na nieustannym składaniu życia w służbie Chrystusowi przez wszystkich członków Kościoła. „Będąc usprawiedliwieni z samej łaski i jedynie przez wiarę, wszyscy wierzący, według Lutra, są Bożymi kapłanami”, są sobie równi (zniesienie jakościowej różnicy między duchownymi i świeckimi) i stanowią wspólnotę świętych. Ich kapłaństwo ewangeliczne nie pomniejsza w żaden sposób znaczenia oficjalnego urzędu duszpasterskiego, ale i go nie zastępuje. Według Marcina Lutra „wszyscy chrześcijanie są kapłanami, ale nie wszyscy są pasterzami. Bo poza tym, że jest chrześcijaninem i kapłanem, musi on mieć również urząd i wspólnotę parafii”. Dopiero „powołanie i ustanowienie czynią z chrześcijanina księdza i kaznodzieję. Urząd ten więc istnieje i jest powierzony w celu utrzymania porządku i zapewnienia właściwego zwiastowania Słowa Bożego i udzielania sakramentów według woli Jezusa Chrystusa” (*Wyznanie augsburskie*, art. V: *ministerium docendi Evangelium et porrigendi Sacramenta*).

Bibliografia (wybór): R.E. Olson, *Historia teologii chrześcijańskiej. Dwadzieścia wieków tradycji i reform*, Warszawa 2003, s. 418; P. Kroczyński, *Parafia w optyce katolickiej i luterańskiej. Studium teologiczno-prawne*, Kraków 2017, s. 84-86.

Katarzy

Katarowie, XI-XIII wiek, uznawali głównie Nowy Testament, choć ich nauka przeniknięta jest myślą dualistyczną i ascetyczną, charakterystyczną m.in. dla ruchów gnostyckich, paulicjańskich i bogomilskich. U podstaw ich teologii leżał pierwotny manicheizm. Praktykowali dobrowolne ubóstwo i odrzucali służbę wojskową. Twierdzili, że istnieje dobry Bóg, który stworzył dusze ludzi, i zły (Szatan?), który przyjął ciało materialne i stworzył widzialny świat. Oznaczało to, że materia jest zła. Katarzy sprzeciwiali się prokreacji i aktom seksualnym, małżeństwu, sakramentom, a w ramach Eucharystii fizycznej, substancjalnej obecności Chrystusa (Jezus nie był Bogiem, ale wielkim duchem odkupicielem). Potępiali kult Boga za pośrednictwem przedmiotów materialnych (np. odrzucenie idei oddawania czci krzyżowi). Przez Kościół rzymski uznani zostali za heretyków.

Bibliografia (wybór): E.E. Cairns, *Z chrześcijaństwem przez wieki. Historia Kościoła Powszechnego*, Katowice 2003, s. 230; L. Kotakowski, *Herezja*, w: *Google Books*; E. Riparelli, *Herezje chrześcijańskie. Dawne i współczesne*, Warszawa 2008, s. 56-69.

Katechizmy Marcina Lutra

Intencją Marcina Lutra było stworzenie jasnego i przejrzystego wykładu doktryny reformacyjnej, która skierowana byłaby nie tyle do teologów, co raczej do zwykłych ludzi. Katechizację w nowym duchu rozpoczął on już w latach 1518-1520. W 1520 r. wydał pismo *Eine kurze Form der Zehn Gebote / des Glaubens / des Vaterunsers*, które stanowiło wprowadzenie i niejako zapowiedź wydania przyszłych katechizmów. Nauka wiary obejmować miała według Lutra nie tylko Apostolskie wyznanie wiary, Modlitwę Pańską, Dekalog, ale i wykład sakramentów, które zdawały się być nadal niezrozumiałe w swojej istocie.

Mały katechizm ukazał się drukiem w 1529 r., miał formę pytań i odpowiedzi i skierowany był do proboszczów i kaznodziejów (w ich codziennej pracy), a także do ojców rodzin (zob. Hausvater), dzieci i młodzieży (z myślą o ich kształceniu). *Duży katechizm*, także z 1529 r., oparty został na konspektach kazań katechizmowych z roku wcześniejszego.

Ich znaczenie jako luterańskich ksiąg wyznaniowych zostało potwierdzone w *Formule zgody* z 1577 r.

Bibliografia (wybór): J. Sojka, *Czytanie Reformatora. Marcin Luter i jego pisma*, Wiśła 2014, s. 95-98; A. Wantuła, *Historia powstania i znaczenie katechizmów ks. Marcina Lutra*, w: *Księgi Wyznaniowe Kościoła Luterańskiego*, Bielsko-Biała 2003, s. 31-40; *Ważniejsze*

druki i pisma w języku polskim dotyczące Marcina Lutra, w: F. Lau, *Marcin Luter*, Warszawa 1966, s. 209-216; A. Peters, *Kommentar zu Luthers Katechismen*, t. 1-5, Göttingen 1990-1994; J.T. Maciuszko, *Założycielskie teksty ewangelicyzmu*, w: M. Luter, *Mały katechizm. Duży katechizm*, Bielsko-Biała 2000, s. 7-21.

Konfesjonalizacja

Termin używany w odniesieniu do ukształtowania krajobrazu wyznaniowego okresu reformacyjnego i poreformacyjnego. Powstał pod wpływem badań Ernsta Waltera Zeedena dot. kształtowania się wyznań, stworzony przez Wolfganga Reinharda i Heinza Schillinga dla okresu XVI i początku XVII wieku. Termin ten dotyczy wyznań katolickiego, luterńskiego i kalwińskiego i oznacza podobny paradygmat rozwoju, choć ze zmiennymi specyficznymi dla danego wyznania. Konfesjonalizacja to inaczej fundamentalny historycznospołeczny proces przemian, związany ze zmianami w zakresie Kościoła chrześcijańskiego i religii, mentalności i kultury, ale i państwowości, i polityki oraz społeczeństwa. Zakres pojęcia obejmuje rozróżnienie między wyznaniem, monopolizacja procesu edukacji, podkreślanie rytów odróżniających od innych wyznań, nowe lub odnowione formy organizacji kościelnej, instytucje edukacyjne specyficzne dla danych wyznań, system kontroli oraz symbiozę z władzą państwową.

Bibliografia (wybór): K. Ganzer, *Konfessionalisierung*, w: *Lexikon der Kirchengeschichte*, t. 2, Freiburg i.B. 2001, kol. 870-872.

Kościół (w rozumieniu luteranizmu)

Według Marcina Lutra i księgi wyznaniowej luteranizmu (*Confessio Augustana*) Kościół jest dziełem Ducha Świętego, zgromadzeniem ludu Bożego, zborem ludzi świętych i prawdziwie wierzących w Chrystusa (*communio fidelium*), w którym wiernie naucza się Ewangelii i należycie udziela sakramentów. Jego świętość i czystość nie opiera się na doskonałości i bezgrzeszności ludzkiej, lecz na uświęceniu i odkupieniu dzięki krwi Jezusa Chrystusa. Oznacza to, że w widzialnych strukturach wspólnoty kościelnej odnaleźć można zarówno chrześcijan godnych, jak i niegodnych, prawdziwych, wierzących, i fałszywych, obłudnych. Mozaika ta nie wpływa jednak zasadniczo na jakość i skuteczność administrowania sakramentami, gdyż Kościół urzeczywistnia się wyłącznie w powiązaniu ze Słowem Bożym, przez które został powołany do życia i jest stale utrzymywany.

Bibliografia (wybór): A. Nadbrzeżny, *Kościół święty i grzeszny. Eklezjologia Marcina Lutra*, w: *Reformatory a Kościół rzymski*, red. A.A. Napiórkowski, Kraków 2017, s. 35–60; P. Kroczyk, *Parafia w optyce katolickiej i luteranckiej. Studium teologiczno-prawne*, Kraków 2017, s. 48, 54; A. Zuberbier, J. Tofiluk, J. Gross, M. Uglorz, J. Stahl, B. Tranda, K. Karski, *Porównanie wyznań rzymskokatolickiego, prawosławnego, ewangelicko-augsburskiego, ewangelicko-reformowanego*, Warszawa 2014, s. 38–41.

Księgi symboliczne / wyznaniowe

To termin określający dokumenty teologiczne, będące historycznym świadectwem wiary danego Kościoła w konkretnym czasie. Kategoria ksiąg symbolicznych została wprowadzona w okresie Reformacji, kiedy to środowiska protestanckie, dążąc do określenia własnego stanowiska teologicznego oraz ogólnej tożsamości wyznaniowej, zaczęły definiować zasady wiary w postaci specjalnych ksiąg wyznaniowych. Zwyczaj taki odwoływał się do tradycji chrześcijaństwa starożytnego, które manifestowało swoją wiarę w formie wyznań zw. Symbolami, stąd właśnie termin ksiąg symbolicznych.

Księgi symboliczne poszczególnych Kościołów ewangelickich mają charakter doktrynalny i normatywny; stanowią jednak „normę unormowaną”, mają zatem charakter nieostateczny i są podporządkowane

autorytetowi Pisma Świętego jako właściwego źródła wiary chrześcijańskiej. Biblia jest świadectwem o samoobjawieniu się i zbawczym czynie Boga w historii. Jako natchniona przez Ducha Świętego jest ponad Kościołem i Kościół jest jej bezwzględnie podporządkowany i w ten sposób kształtuje ona jego wiarę. Z zasady *sola scriptura* wynika stosunek do tradycji i ksiąg wyznaniowych, będących skarbnicą doświadczeń całego Kościoła. Księgi wyznaniowe zawierają obowiązujący wykład nauki Kościoła i stanowią kryterium prawowierności, nie będąc jednocześnie przeszkodą w próbach aktualnego interpretowania Pisma Świętego czy prowadzenia badań teologicznych.

Pierwsze Kościoły protestanckie, zwłaszcza te, które miały swoje korzenie w tzw. pierwszej Reformacji (XVI w.), wyznawały swoją wiarę w symbolach starochrześcijańskich, tj. Apostolski skład wiary, Atanazjański skład wiary, Nicejsko-konstantynopolitański skład wiary, oraz właśnie w formie ksiąg symbolicznych:

- Wyznanie augsburskie (1530),
- Obrona (Apologia) Wyznania augsburskiego (Filip Melancton, 1531),
- Mały katechizm Marcina Lutra (1529),
- Duży katechizm Marcina Lutra (1529),
- Artykuły szmalkaldzkie (Marcin Luter, 1537),
- Formuła zgody (1577).

Bibliografia (wybór): *Religia – Encyklopedia PWN*, t. 6, Warszawa 2002, s. 130–131; A. Zuberbier, J. Tofiluk, J. Gross, M. Uglorz, J. Stahl, B. Tranda, K. Karski, *Porównanie wyznań rzymskokatolickiego, prawosławnego, ewangelicko-augsburskiego, ewangelicko-reformowanego*, Warszawa 2014, s.23–28; M. Luter, *Wyznanie augsburskie. 95 tez*, Bielsko-Biała 2014; M. Luter, *Mały katechizm. Duży katechizm*, Bielsko-Biała 2000; J. Sojka, *Czytanie Reformatora. Marcin Luter i jego pisma*, Wiśła 2014; J. Sojka, *Widzialne słowo. Sakramenty w luteranckiej "Księdze zgody"*, Warszawa 2016; M. Luter, *Mały katechizm. Nowy przekład*, Bielsko-Biała 2014; *Formuła zgody*, Bielsko-Biała 2014; *Die Bekenntnisschriften der evangelisch-lutherischen Kirche*, red. I. Dingel, Göttingen 2014.

Kwakrzy

Religijne Stowarzyszenie Przyjaciół, nazwa nadana w 1665 r. protestanckiej grupie angielskich dysydentów odrzucających teologię kalwińską i Kościół anglikański w imię głoszonego ideału Kościoła apostołskiego i wewnętrznego oświecenia.

Grupa została założona w 1652 r. przez Georga Foxa (1621–1691). Początkowo nazywali się Dziećmi Światła, następnie Przyjaciółmi Prawdy, a od 1665 r. Stowarzyszeniem Przyjaciół. Głosili konieczność powrotu do pierwotnej surowości ewangelicznej i nawoływali do strachu przed gniewem Bożym (stąd nazwa kwakrzy, ang. quaker / drżący). Za źródło wiary kwakrzy uznawali wewnętrzne objawienie Boże, udzielane każdemu człowiekowi i zupełnie do zbawienia wystarczające. Odrzucali wszelkie zewnętrzne formy kultu, łącznie z sakramentami i instytucją kapłana. W życiu społecznym nie uznawali podziału na stany, odrzucali też służbę militarną, przysięgi, rozrywki. Potępiali podziały religijne, społeczne (niewolnictwo). Doktrynalne założenia kwakryzmu usystematyzował teolog Robert Barclay (1648-1690) w dziele *Theologiae verae Christianae apologia* (1647).

Bibliografia (wybór): *Encyklopedia PWN – Religia*, t. 6, Warszawa 2002, s. 168-169; Z. Kaźmierczak, *Kwakryzm liberalny jako religia pluralizmu religijnego*, w: „Idea – Studia nad strukturą i rozwojem pojęć filozoficznych” XXIX/1 (2017), s. 24-40; George Fox – *Aufzeichnungen und Briefe des ersten Quäkers*, Tübingen 1908; C. Bernet, *Deutsche Quäkerbibliographie, vollständiges Schriftenverzeichnis des deutschen Quäkertums von den Anfängen um 1660 bis heute*, Nordhausen 2006; *Religion ohne Dogma. Darstellung des Glaubens der Quäker*, Bad Pyrmont 1995.

L

Labadyzm

Koncepcja związana z postacią Jeana de Labadie (1610-1674), francuskiego mistyka i inicjatora pietystycznego separatyzmu w Kościele ewangelickim. W Genewie zgromadził wokół siebie krąg zwolenników, do których należał również Philipp Jakob Spener (1635-1705) i którzy gromadzili się na wspólnych prywatnych nabożeństwach i czytali Pismo św. (podwaliny dla późniejszego pietyzmu). Labadie chciał stworzyć Kościół według wzoru pierwotnej gminy jerozolimskiej (dążenie do separatyzmu). Zamiłowanie do mistycyzmu oraz odstępstwa od ortodoksji ewangelickiej spotkały się jednak z falą zdecydowanej krytyki. Żądanie regularnej lektury Pisma św. wyniosło go ponad postanowienia Soboru Trydenckiego w stronę protestantyzmu, ale w odniesieniu do grzechu i łaski myślał nadal kategoriami jansenizmu. Łaska, którą później sławił, była według niego działaniem słodkiego, uświęcającego bóstwa, przeżywana w subiektywnym procesie medytacji, kontemplacji i modlitwy bez słów. Po jego śmierci grupa jego zwolenników nazwana została labadystami. Sekta zanikła z końcem XVIII wieku.

Bibliografia (wybór): R. Penkała, *Jean de Labadie*, w: *Biografie niemieckie* (dostęp: listopad 2019); P. Tschackert, *Labadie, Jean de*, w: *Allgemeine Deutsche Biographie* (ADB), t. 17, Leipzig 1883, s. 462; B. Köster, *Labadie, Jean de*, w: *Biographisch-Bibliographisches Kirchenlexikon* (BBKL), t. 4, Herzberg 1992, s. 905-907.

Libertynizm

Ruch społeczno-polityczny z XVII i XVIII wieku, opierający się na różnym rozumieniu wolności jako takiej. „Pierwotnie libertynami nazywano odłam anabaptystów holenderskich, który odrzucił niektóre normy obyczajowe swoich czasów, uważając je za niezgodne z Biblią”.

Bibliografia (wybór): M. Mulsow, *Die unanständige Gelehrtenrepublik. Wissen, Libertinage und Kommunikation in der frühen Neuzeit*, Stuttgart 2007; *Libertynizm*, w: *Wikipedia* (dostęp czerwiec 2019).

Literatura budująca

W XVII wieku, kiedy na uniwersytetach europejskich nadal królowała łacina sprzyjająca międzynarodowej wymianie naukowej, oparta na językach narodowych literatura budująca stanowiła ten typ produkcji literackiej, który z łatwością mógł docierać także do innych warstw społecznych. Powszechność szkół zwłaszcza w krajach protestanckich przyczyniła się do zwiększenia piśmienności grup społecznych, a także – właśnie za pośrednictwem pism budujących – do powstania kręgu czytelników zainteresowanych pobożną lekturą w ramach „nabożeństw domowych”.

Literatura budująca rozumiana była zawsze jako uzupełnienie przepowiadania ustnego, tj. kaznodziei. Chrześcijanie, którym tego typu kościelna katechizacja wydawała się jednostronna, wybrakowana lub niewystarczająca, sięgali po książki lub drobne pisma, często emocjonalnie nacechowane, bliskie życiu, opowiadające historie z życia codziennego, z którymi można było się identyfikować. Przepowiadanie z ambony było natomiast bardziej dogmatyczne, wzniosłe i akcentujące powagę urzędu, jego styl skłaniał się raczej ku abstrakcji i nauczania akademickiego.

Do gatunku literatury budującej zalicza się m. in.:

- kazania, zbiory kazań,
- postylle,
- śpiewniki kościelne,
- modlitewniki do użytku domowego.

Literatura budująca stała u podstaw pietystycznych ośrodków zindywidualizowanej katechizacji, tzw. konwentykli (zob. *collegia pietatis*), a najbardziej upowszechnionym jest wyrazem były pisma Jana Arndta (1555–1621).

Bibliografia (wybór): P. Schicketanz, *Der Pietismus von 1675 bis 1800*, Leipzig 2001, s. 21–22; *Erbauungsbücher (Andachtsbücher)*, w: *Meyers Konversationslexikon*, t. 5, Leipzig / Wien 1885–1892, s. 0720; L. Górska, *Theatrum atrocissimum factorum. Religiöse Pestbewältigung in Danzig 1709*, Tönning 2010, s. 136–151; O.F. Best, *Handbuch literarischer Fachbegriffe. Definitionen und Beispiele*, Frankfurt / M. 1994, s. 156nn.; G. Krause, *Erbauung*, w: *Theologische Realenzyklopädie*, red. G. Krause, G. Müller, t. 10, Berlin / New York 1982, s. 18–28.

Lucyferianie

Lucyferianie, zwolennicy biskupa Lucyfera z Cagliari [Lucyferiusza z Calaris, wł. Lucifero Calaritano] (zm. 370 lub 371), przeciwnika arianizmu. Popierał on dogmat nicejski i formułę homoousios, nie był jednak zdolny do ich dalszego spekulatywnego rozwinięcia. Był przekonany, że w przyszłości współistotność Ducha Świętego (wspólność natury) zostanie zatwierdzona i dogmatycznie usankcjonowana. Lucyferianie byli skrajnymi przeciwnikami arian. Zdaniem Augustyna (*De haeresibus* 81) przyjmowali, że dusza ludzka jest rodzona wraz z ciałem przez rodziców. Odrzucali też naukę o trzech boskich hipostazach w Trójcy Świętej, a identyfikując hipostazę z substancją, twierdzili, że taka nauka byłaby tryteizmem.

Bibliografia (wybór): E. Sauser, *Lucifer, Bischof von Calaris*, w: *Biographisch-Bibliographisches Kirchenlexikon*, t. 5 (1993), kol. 298-301; *Encyklopedia PWN – Religia*, t. 6, Warszawa 2002, s. 310; *Encyklopedia Katolicka*, t. 11, Lublin 2006, s. 109-111.

M

Manicheizm

Nazwa pochodzi od jego twórcy Maniego/Manicheusza (216-276 r. po Chr.), który opracował swoisty system filozoficzny, łączący myśl chrześcijańską ze wschodnimi koncepcjami religijnymi (dualizm jako fundament). Według manicheizmu dobru przeciwstawione jest zło, światłu ciemność, duszy ciało etc. Manicheizm kładł nacisk na ascetyczny styl życia. Był religią misyjną, która w późniejszym czasie zwalczana była przez cesarzy rzymskich m.in. Teodozjusza I.

Bibliografia (wybór): E.E. Cairns, *Z chrześcijaństwem przez wieki. Historia Kościoła Powszechnego*, Katowice 2003, s. 92-93; H.-J. Klimkeit, *Manichäismus*, w: *Lexikon der Kirchengeschichte*, t. 1, Freiburg i.B. 2001, kol. 1020-1025; E.G. Kaden, *Die Edikte gegen die Manichäer von Diokletian bis Justinian*, Basel 1953; E. Rose, *Die manichäische Christologie*, Wiesbaden 1979; S.N. Lieu, *Manichaeism in the Later Roman Empire and Medieval China*, Tübingen 1992.

Mennonici

Denominacja protestancka i ruch religijny kontynuujący tradycje umiarkowanego doktrynalnie anabaptyzmu z XVI wieku. Pierwszy raz nazwa „mennonici” pojawia się w 1544 r. w formie zniekształconej „meniten” (nadana przez przeciwników). W formie do dzisiaj znanej używana była od połowy XVII wieku w Niderlandach i Niemczech. W nazwie kryje się przywiązanie do linii myślowej wytyczonej przez Menno Simonsa (1496-1561), reformatora religijnego, aczkolwiek współcześnie niektóre grupy menonitów pragną odejść od tej nazwy i uważają, że centralnym elementem samookreślenia powinna być osoba Chrystusa jako Pana świata i Kościoła. Anabaptyści na ogół prześladowani w Europie w XVI wieku uzyskali w 1579 r. korzystne położenie prawne w Niderlandach i dlatego początkowo osiedlali się właśnie tam. Z czasem znaleźli się we Fryzji i strefie dolnego Renu (ok. 1600 r.), a w końcu w Prusach Królewskich, przede wszystkim na Żuławach. Z czasem osiedlili się w całej Europie Środkowej i Wschodniej z Rosją łącznie (od 1788 r.).

Eklezjologia traktująca zbor jako samodzielną jednostkę grupującą wiernych nie wymagała budowy rozgałęzionych struktur, stąd mennonici mogli tworzyć liczne samowystarczalne kolonie na odległych nawet terenach bez konieczności zachowywania wzajemnego ścisłego kontaktu pomiędzy zborami. Rozwój, rozproszenie i brak zbilansowania sporów doktrynalnych w XVI wieku sprawiły, że na przełomie tego i kolejnego wieku pojawiły się tendencje do formułowania wyznań wiary i określania podstaw doktrynalnych. Najbardziej znane jest dordrechckie wyznanie wiary z 1632 r., pełniące rolę konsensu pomiędzy generacjami i ugrupowaniami.

Do początku XIX wieku mennonici nie tworzyli organizacji międzyzborowych lub krajowych. Pierwsza tego typu organizacja powstała w 1811 r. w Holandii. Jednym z powodów powstawania stowarzyszeń i konferencji był wzrost emigracji zwłaszcza do USA, czemu próbowano przeciwdziałać. Do Ameryki Północnej ściągali mennonitów te same przyczyny co w przypadku innych denominacji wolnokościelnych, tj. możliwość nieskrępowanego pielęgnowania własnych wzorców religijności, rozwoju rzemiosł czy uzyskania ziemi. Dodatkową przyczyną emigracji mennonitów poza sferą ekonomiczną i poczuciem wolności wewnętrznej było systematyczne wprowadzanie w Europie w XIX wieku obowiązkowej służby wojskowej. Mennonici jako pacyfiści nie uznają służby wojskowej w żadnej formie, ponadto odmawiają składania przysięgi (na podst. Mt 5,33-34). Obecnie liczbę mennonitów na świecie szacuje się na ponad 850 tys. wyznawców, w tym ponad 380 tys. w Ameryce Północnej.

Doktryna menonitów odwołuje się do nauki reformacyjnej zwłaszcza w jej nurcie reformowanym (reformowany ewangelicyzm) i anabaptyzmem. Mennonici uznają tylko dwa sakramenty: chrzest oraz komunię świętą (Wieczerzę Pańską). Chrzest udzielany jest osobom, które ukończyły minimum 14 rok życia. Komunia święta jest odprawiana na ogół dwa razy w roku. W nauce o usprawiedliwieniu menonici przejęli naukę reformacyjną (tylko Chrystus i tylko łaska). Uznając lokalny zbor za podstawową strukturę organizacyjną, mennonici z pewną nieufnością postrzegają kościoły historyczne, zwłaszcza te o ustalonej i scentralizowanej organizacji. Zdecydowanie bliższa jest współpraca z ruchem wolnokościelnym i ewangelikalnym (ewangelikalizm). Również zróżnicowane jest podejście do ruchu ekumenicznego oraz misji, jakkolwiek jest ona po II wojnie światowej prowadzona na większą skalę. Mennonitów cechuje wielość prądów wewnętrznych zarówno w zakresie duchowości, jak i stosunku do współczesnego świata. Zarząd zboru sprawują starsi, kaznodzieje i diakoni. Mennonici raczej nie wznosili osobnych budynków kościelnych. Zwykle na nabożeństwa wykorzystywali pomieszczenia wspólne dla kolonii np. sale szkolne.

Bibliografia (wybór): *Encyklopedia PWN*, t. 6, Warszawa 2002, s. 491-492; E. Kizik, *Mennonici w Gdańsku, Elblągu i na Żuławach Wiślanych w drugiej połowie XVII i w XVIII wieku. Studium z dziejów małej społeczności wyznaniowej*, Gdańsk 1994; E. Kizik, *Inwentarz pośmiertny kramarza gdańskiego, mennonity Hendrika van Dührena z 1694 roku*, „Almanach Historyczny”, nr 2, 2000, s. 185-208; P. J. Klassen, *Ojczyzna dla przybyszów: wprowadzenie do historii menonitów w Polsce i Prusach*, Warszawa 2002; *Mennonici na Żuławach. Ocalone dziedzictwo. Katalog wystawy w Muzeum Narodowym w Gdańsku, Oddział Etnografii 30 czerwca – 30 października 2007*, Gdańsk 2007; K. Mężyński, *O menonitach w Polsce*, „Rocznik Gdański”, nr 19/20, 1960/1961, s. 185-225; M. Starega, *Dzieje i architektura pomennonickiego kościoła w Gdańsku*, w: „Gdański Rocznik Ewangelicki” VII/2013, s. 55-81; E. Kizik, *Tolerowani, nielubiani. Mennonici i Żydzi w Gdańsku w XVI-XVIII wieku*, w: *Tożsamość miejsca i ludzi. Gdańszczanie i ich miasto w perspektywie historyczno-socjologicznej*, red. M. Dymnicka, Z. Opacki, Gdańsk 2003, s. 57-85; E. Kizik, *Nielubiani – tolerowani*.

Katolicy, mennonici i Żydzi w protestanckim Gdańsku w XVI-XVIII wieku, w: *Chrześcijaństwo w dialogu kultur na ziemiach Rzeczypospolitej*, red. S. Wilk, Lublin 2003, s. 139-176.

Milenaryzm

Zob. chiliazm.

Ministerium Duchowne

Geistliches Ministerium, od 1567 roku stało na czele Kościoła luterńskiego w Gdańsku i podlegało świeckiemu zwierzchnictwu Rady Miejskiej, a od roku 1678 – wszystkich trzech ordynków gdańskich. Zgodnie z zasadami przyjętymi w ordynacji z 1654 i potwierdzonymi w 1701 Ministerium było ciałem kolegialnym. Przewodniczącym był senior, tj. pierwszy pastor kościoła Wniebowzięcia Najświętszej Marii Panny (NMP), jego zastępcą wiceseniorem – rektor Gimnazjum Akademickiego i jednocześnie kaznodzieja w kościele św. Trójcy.

Bibliografia (wybór): *Luteranie*, w: Gedanopedia.pl; L. Lewandowska, *Zwischen der lutherischen Orthodoxie und dem Pietismus in Danzig im Ausgang des 17. Jahrhunderts*, w: *Documenta Pragensia XXXIII (Město v převratech konfesionalizace v 15. až 18. století)*, Praha 2014, s. 483-505.

N

Nepocjanie

Chiliaści, zwolennicy Neposa, pobożnego i uczonego męża z czasów Orygenesusa, pilnego badacza Pisma świętego, autora pieśni kościelnych i biskupa w nomie ze stolicą w Arsinoe w Egipcie. Był on zwolennikiem chiliazmu. Wbrew allegorystom, tj. Orygenesowi i jego uczniom, nauczał, że wierni będą przez tysiąc lat mierzyć się z cielesnością na ziemi. Do zwolenników Neposa należeli zarówno pojedynczy prezbiterowie, jak i całe gminy.

Bibliografia (wybór): W.D. Fuhrmann, *Handwörterbuch der christlichen Religions- und Kirchengeschichte*, t. 3, Halle 1829, s. 208-209; J.M. Mehlig, *Historisches Kirchen- und Ketzer-Lexicon*, t. 2, s.l./s.a., s. 207; H.A. Pierer, *Universal-Lexicon, oder vollständiges encyclopädisches Wörterbuch*, t. 14, Altenbug 1835, s. 556-557.

Nicejsko-konstantynopolitański skład wiary

Symbolum Constantinopolitanum, nicejsko-konstantynopolitańskie wyznanie wiary z 381 r. jest poszerzeniem/dopełnieniem nicejskiego wyznania wiary, ugruntowującym trójobecność Boga.

Bibliografia (wybór): A. Sierszyn, *2000 Jahre Kirchengeschichte*, Witten 2015, s. 192-193; W.-D. Hauschild, *Nicäno-Konstantinopolitanisches Glaubensbekenntnis*, w: TRE 24 (1994), s. 444-456.

Nowacjanizm

Ruch związany z prezbiterem Nowacjanem (251–258), który wbrew woli Kościoła wyświęcony został na biskupa. W Rzymie zorganizował on antykościół, stając się jednocześnie jego pierwszym antypapieżem. Nauki

Nowacjana dotyczyły obowiązku zachowania czystości przez Kościół i zakazu przyjmowania przezeń grzeszników. Według niego ten, kto popełnił grzech śmiertelny, nie może być ani członkiem prawdziwego Kościoła, ani nie będzie obdarzony Duchem Świętym. Kościół Chrystusowy był dla niego wspólnotą świętych i nigdy nie wybaczał grzechów ciężkich, które winny być objęte pokutą przez całe życie. W późniejszym czasie nowacjanie wywarli także wpływ na katarów.

Bibliografia (wybór): L.T. von Spittler, *Grundriß der Geschichte der christlichen Kirche*, Göttingen 1812, s. 13; H. Freiherr von Campenhausen, *Urchristliches und Altkirchliches: Vorträge und Aufsätze*, Tübingen 1979, s. 12; *Novatianismus*, w: *Lexikon der Kirchengeschichte*, t. 2, Freiburg i.B. 2001, kol. 1170-1172; R.J. DeSimone, *The Treatise of Novatian the Roman Presbyter on the Trinity*, Rom 1970; M. Wallraff, *Geschichte des Novatianismus seit dem 4. Jh. im Osten*, w: *Zeitschrift für antikes Christentum* 1(1997), s. 251-279.

O

Ortodoksja luterańska

W okresie wczesnej nowożytności terminem tym definiowano zwolenników czystej nauki Marcina Lutera (*fides vera Lutherana*), którzy odrzucili koncepcje późniejszych reformatorów, usiłujących doprecyzować doktrynę (poza F. Melanctonem). W ówczesnych traktatach teologicznych i pismach polemicznych termin ten przeciwstawiany był innym członkom Kościoła ewangelickiego (luterańskiego) na zasadzie antagonizmu prawowierności i innowierstwa.

P

Papizm

Pojęcie określające tak dalece wyolbrzymioną pozycję papieża w Kościele i teologii, że usprawiedliwia ono słowa o papieskim Kościele. Nieograniczona władza papieża nad Kościołem powszechnym, również w obszarze doczesnym, ukształtowana na Soborze Trydenckim, potwierdzona została definicją o prymacie jurysdykcji papieskiej. Sobory watykańskie I i II ustanowiły, że papież ma bezpośrednią i najwyższą władzę nad całym Kościołem nie tylko w zakresie kierowania nim, ale także w sprawach wiary i obyczajów, co równało się uznaniu dogmatu o nieomyślności papieża, który *ex cathedra* jest nieomyślny, a jego nauka obowiązuje wszystkich wierzących. W okresie wczesnonowożytnym papiści (zwolennicy papizmu) przeciwstawiani byli prawowierności innych wyznań, w tym luteranizmowi (termin otrzymał wydźwięk negatywny).

Bibliografia (wybór): *Leksykon religii od A do Ż*, Warszawa 1994, s. 272.

Pietyzm

Oddolny ruch odnowy pobożności chrześcijańskiej w łonie ewangelicyzmu poreformacyjnego, który szczyt swojego rozwoju osiągnął pod koniec XVII wieku, przeradzając się następnie w mniej lub bardziej radykalne odmiany, a w XVIII wieku przykładowo w moralnie rygorystyczną, ekumeniczną wspólnotę w Herrnhut. Za fundament ruchu uznaje się wydane w 1675 r. dzieło programowe Philippa Jakoba Spenera (1635–1705), ówczesnego kaznodziei kościoła św. Pawła we Frankfurcie nad Menem, a od 1691 r. prepozyta i radcy konsystorza przy kościele św. Mikołaja w Berlinie, pt. *Pia desideria*, w którym autor, bazując na tradycyjnej nauce Marcina Lutera, ale i czerpiąc z inspiracji rozwiązaniami ćwiczebnymi Johanna Arndta (1555–1621) w zakresie kształtowania indywidualnej relacji człowieka z Bogiem, diagnozował brak prawdziwej i żywej wiary

Kościół oraz upadek moralny wśród chrześcijan. Pietyzm skoncentrował się nie tyle na uniwersalnych próbach modernizacji obyczajowości ówczesnego Kościoła, co raczej na przedsięwzięciach zindywidualizowanych w postaci małych kręgów dyskusyjnych (zob. Collegium Pietatis), których celem było praktykowanie pogłębionej lektury Pisma świętego i podjęcie rozważań o tematyce ogólnochrześcijańskiej.

Program odnowy pobożności chrześcijańskiej obejmował w pietyzmie sześć punktów:

- (1) upowszechnienie głoszenia słowa Bożego wśród wiernych (słowo Boże jako środek naprawczy, przepowiadane w homilii w oparciu o wybrane perykopy biblijne i uzupełniane prywatną lekturą Pisma świętego, a także rozważane w kręgach biblijnych; powrót do kształtu wspólnoty apostołskiej w oparciu o 1Kor 14, gdzie wszyscy wykładają i rozważają Pismo święte; korzyści z takiego zgromadzenia widoczne miały być w relacji zaufania między kapłanem a jego wspólnotą) - „Daß man dahin bedacht wäre, das Wort Gottes reichlicher unter die Leute zu bringen“, Spener, *Pia Desideria*;
- (2) odnowione znaczenie powszechnego kapłaństwa wszystkich wiernych (udział laików w życiu Kościoła, odrzucenie monopolu kapłańskiego kleru; powszechne kapłaństwo dostrzegalne w osobistej ofierze, modlitwie, dobrych uczynkach i jałmużnie, a także w uważnej analizie słowa Bożego, pouczeniu, napominaniu, nawracaniu i budowaniu braci w wierze);
- (3) podkreślenie znaczenia uczynków wypływających z wiary (praktyka), nie zaś wiedzy na jej temat (nawiązanie do Jana Arndta);
- (4) ograniczenie prowadzonej polemiki doktrynalnej (świadectwo wiary wobec innowierców zamiast prowadzenia sporów religijnych z nimi);
- (5) reforma wykształcenia teologicznego duchownych pod kątem «praxis pietatis» (teologia jako «habitus practicus» pod wpływem Ducha Świętego, rezygnacja ze sztywnego przekazu wiedzy na rzecz kształcenia i wychowywania);
- (6) celowa odnowa homiletyczna (przeniesienie środka ciężkości z teoretycznego wykładu wiary na zbudowanie wewnętrznego człowieka, odrzucenie przepychu i retoryki kazań barokowych, dopasowanie kazań do umiejętności poznawczych słuchaczy, zbudowanie wewnętrznego człowieka, zalecenia dotyczące wyboru pobożnych lektur).

Bibliografia (wybór): Ph.J. Spener, *Pia desideria oder herzliches Verlangen nach gottgefälliger Besserung der wahren evangelischen Kirche*, Frankfurt/M. 1675; F.J. Spener, *Pia desideria*, Bielsko-Biała 2014; A. Ritschl, *Geschichte des Pietismus*, t. I–III, Bonn 1880–1886; M. Schian, *Orthodoxie und Pietismus im Kampf um die Predigt. Ein Beitrag zur Geschichte des endenden 17. und beginnenden 18. Jahrhunderts*, Gießen 1912; J. Wallmann, *Der Pietismus*, Göttingen 1990; *Geschichte des Pietismus*, red. M. Brecht, t. 1–4, Göttingen 1993–2004; S. Salmonowicz, *Pietyzm na Pomorzu polskim*, s. 95–105; R. Breymayer, *Pietismus*, w: *Historisches Wörterbuch der Rhetorik*, red. G. Ueding, t. 6, Tübingen 2003, kol. 1191–1214; M.H. Jung, *Pietismus*, Frankfurt am Main 2014; D. Blaufuß, *Pietism*, w: *Dictionary of Gnosis and Western Esotericism*, t. II, red. W.J. Hanegraaff, Leiden / Boston 2005, s. 955–960.

Pietyzm halleński

Gałąz pietyzmu reprezentowana przez Augusta Hermanna Franckego (). Ruch ten rozprzestrzenił się niemalże we wszystkich luteranckich miastach Środkowych i Północnych Niemiec, a także w nielicznych ośrodkach południowo-niemieckich (Frankonia). Jego atutem był mocny nacisk na praktyczne wykształcenie teologiczne, skoncentrowane na pobożności oraz kompetencji i skierowane przeciwko dawnym ideałom formalistycznej uczoneści uniwersyteckiej. Wartością dodaną było z kolei wyrobienie w chrześcijanach poczucia odpowiedzialności za wspólnotę kościelną, które przejawiało się w wysokich wymaganiach stawianych kaznodziejom i nauczycielom. Lata świetności zakończyły się jednak w momencie wstąpienia na tron pruski Fryderyka II Wielkiego w roku 1740. Niemniej, ruch ten stał się wzorem późniejszego etosu pracy socjalnej i był nośnikiem upowszechniania Pisma świętego oraz wsparcia dla pracy charytatywnej oraz idei misyjnych.

Bibliografia (wybór): J. Wallmann, *Der Pietismus*, Göttingen 1990, s. 61–73, 75–79; F. de Boor, *Francke, August Hermann (1663–1727)*, w: *Theologische Realenzyklopädie*, t. 11, Berlin / New York 1983, s. 315–319; M. Brecht, *August Hermann Francke und der Hallische Pietismus*, w: *Geschichte des Pietismus*, red. M. Brecht, Göttingen 1993, s. 440–448, 453–473.

R

Radykalizacja pietyzmu

Heterogeniczność myśli pietystycznej doprowadziła z biegiem czasu do absolutyzacji wybranych aspektów doktryny, m.in. dualizmu między prawdziwym chrześcijaninem a światem zewnętrznym czy ucieczki od doczesności. Nie bez znaczenia były w tym wymiarze także pierwsze zwiastuny nowej epoki historycznej, jaką było oświecenie. Wprawdzie wspólny dla obu ruchów zamiar pracy charytatywnej i wieloaspektowego misjonowania (także tego o charakterze praktycznym, jak dla przykładu w zakresie higieny czy prowadzenia gospodarstwa domowego) nadal był nośnikiem podstawowych wartości i idei charakterystycznych dla zachodniego świata chrześcijańskiego, lecz pietyzm, któremu nie udało się skutecznie przeniknąć do codzienności niemieckich kościołów, pozostawał „ruchem peryferyjnym i stąd niezwykle podatnym na różne wpływy. Ataki ze strony luterkańskiej ortodoksji, której zwolennicy dość niefrasobliwie, często jednym głosem z racjonalistami, wyrażali się o misyjnych przedsięwzięciach dość lekceważąco, stawały się coraz dotkliwsze. [...] Wkrótce kręgi pietystyczne w kościołach państwowych ogarnęła niemoc i apatia, aż w końcu uległy rozkładowi”. Jednak jeszcze przed ich schyłkiem wewnątrz ruchu pojawiły się mocne dążenia do intensyfikacji paradygmatu pobożnościowego.

Oznaką radykalizacji pietyzmu było przede wszystkim negatywne nastawienie do Kościoła jako instytucji, sięgające od obojętności aż po jego odrzucenie, a także tendencje separatystyczne i apostatyczne. Radykaliści uważali, że Kościół jest zepsuty i niereformowalny, przez co niezwłocznie pragnęli porzucić doczesny porządek świata (życie dworskie, zawody mieszczańskie, ale i np. małżeństwa) na rzecz starokościelnych struktur życia wspólnotowego, uznawanych za gminę wybrańców. W praktyce stanowisko takie prowadziło do dystansu i rozluźnienia relacji z innymi współbraćmi w wierze. Obojętność względem widzialnych struktur kościelnych implikowała z kolei zakwestionowanie norm nauczania i katechizacji czy wyznania wiary, to zaś przyczyniało się do powstania heterodoksyjności poglądów i wypracowania zindywidualizowanej religijności. Tym samym zaledwie cienka linia odgradzała pietyzm od pozostałych ruchów reformacyjnych, w tym szwenkfeldystów, anabaptystów, zwolenników Walentyna Weigla i Jakuba Böhme, kręgów panzoficzno-kabalistycznych czy mistycznego spirytualizmu. Ich zamysły podlegały wzajemnym wpływom, ale z uwagi na inspiracje i produktywność koncepcji, jakich dostarczył radykalny pietyzm, to właśnie on stał się bezpośrednim inicjatorem zmian nowej epoki. Przywódcą pierwszego kierunku separatystycznego w luteranizmie stał się założyciel «Collegium pietatis» i najbliższy przyjaciel Filipa Jakuba Spenera, prawnik frankfurcki Jan Jakob Schütz (1640–1690). Był on zwolennikiem Taulera i propagatorem mistyczno-spirytualistycznej pobożności, opartej na idei wspinania się na poszczególne stopnie wiary (przyznanie się do grzechu, oświecenie wewnętrzne człowieka, zjednoczenie z Bogiem). Podobnie jak inni pietysci wyznawał mistyczną naukę o ponownym narodzeniu się człowieka (nadanie usprawiedliwienia) i chiliastycznie nacechowaną wiarę w upadek Rzymu i nawrócenie Żydów.

W dyskursie teologicznym tego okresu pojawiały się dość często również kwestie eschatologiczne. Socjologiczno-psychologiczna próba wyjaśnienia tego fenomenu sprowadzała się wówczas do czynnika strachu, rozumianego jako zespół podstawowych zagrożeń XVII i XVIII wieku, które sygnalizowały nietrwałość ludzkiej egzystencji (niepewność przyszłości, duża śmiertelność, nieprzewidywalność sił natury etc.). W ich obliczu dobrą koniunkturą cieszyły się zwłaszcza apokaliptyczne interpretacje życia codziennego, które pozwalały zachować pewnego rodzaju egzystencjalny, chrześcijański optymizm. W ten sposób na popularności zyskała głównie doktryna o Tysiącletnim Królestwie, osadzona w kontekście Ap 20 (zmartwychwstanie

sprawiedliwych, przewyciężenie podziałów między wyznaniem po upadku papieżstwa, powrót Żydów do Jerozolimy, rozróżnienie między Kościołem ziemskim a wspólnotą niebiańską z Chrystusem i sprawiedliwymi). Eschatologia w tym wydaniu, oczekiwanie znaków (Mt 24:29, Ap 12:1,3, 15:1) i apokatastaza (niem. «Allversöhnung», gr. «Apokatastasis panton») analogicznie stały się wyznacznikiem nowego ruchu. Teorię tę podtrzymywało przykładowo małżeństwo Petersenów, Jana Wilhelma (1649–1726) i Joanny Eleonory (1644–1724), którzy w oparciu zwłaszcza o nowotestamentowe listy i Apokalipsę św. Jana wykładali radykalno-pietystyczną ekonomię objawienia się Boga. Niemniej, wyraźna jest jednak ich duża zależność ideowa od nauki Schwenckfelda i Weigla.

Wśród innych zwolenników zaostrenia praktyki chrześcijańskiej na gruncie niemieckim znaleźli się także teolog, lekarz i alchemik Jan Konrad Dippel (1673–1734), kaznodzieja Ernest Krzysztof Hochmann von Hohenau (1669/1670–1721), oboje zwolennicy daleko posuniętego indywidualizmu i zdecydowanego wyzwolenia się ze struktur kościelnych; Mikołaj Ludwik hrabia von Zinzendorf (1700–1760), teolog i reformator ewangelicki, przywódca ruchu pietystycznego w Saksonii, a także wielu lokalnych kaznodziejów i teologów, którzy w obliczu kryzysu Kościoła uciekali się do tworzenia mniejszych wspólnot, skoncentrowanych na lekturze Pisma świętego w kontekście budowania własnej pobożności.

Należy zauważyć, że geneza pietyzmu radykalnego jest wielowątkowa. Z jednej strony wyraża się kontynuacją idei, przekonań, postaw i form pobożności, które istniały nawet wcześniej, tj. przed ukonstytuowaniem się całego ruchu. Z drugiej zaś do czynienia mamy tu z cezurą w samym pietyzmie. Ideologia konwentykli doprowadziła z biegiem czasu do zatarcia różnic między ustanowieniem grupy pobożnych „w” Kościele a jej odseparowaniem „od” niego (w rozumieniu odrzucenia świata doczesnego). W oparciu o mistyczno-spirytualistyczną krytykę struktur kościelnych zakwestionowano prawdopodobieństwo przeprowadzenia w nich reform wewnętrznych, których celem byłaby wieloaspektowa odnowa chrześcijaństwa. Tym samym usankcjonowano separatyzm i heterodoksję poglądów ze skłonnością do postaw ekstremalnych.

Bibliografia (wybór): D.J. Bosch, *Oblicza misji chrześcijańskiej. Zmiany paradygmatu w teologii misji*, Katowice 2010, s. 273; J. Wallmann, *Der Pietismus*, Göttingen 1990, s. 80-81, 87-89; H. Schneider, *Der radikale Pietismus im 17. Jahrhundert*, w: *Geschichte des Pietismus*, red. M. Brecht, Göttingen 1993, s. 394–397.

S

Scholastyka

Termin wieloznaczny pojawiający się w filozofii, teologii i historii nauki w różnorodnym kontekście - w sensie klasyfikacji opisowej jako kategoria historyczna lub jako określenie strukturalne. W dzisiejszym użyciu termin ten związany jest z okresem średniowiecza (epokowo; upowszechnienie się nauki i naukowego podejścia do rzeczywistości na uniwersytetach), a w późniejszym czasie z nurtami teologicznymi i filozoficznymi oraz specyficzną metodą filozofowania. W okresie wczesnonowożytnym termin zyskał negatywną konotację, wyrażającą nadmiernie spekulatywne filozoficzne podejście do stawianych problemów.

Bibliografia (wybór): *Scholastik*, w: *Lexikon der Kirchengeschichte*, t. 2, Freiburg i.B. 2001, kol. 1526-1531; R. Schönberger, *Was ist Scholastik?*, Hildesheim 1991; P. Schulthess, R. Imbach, *Die Philosophie im lateinischen Mittelalter*, Zürich 1996; W. Seńko, *Jak rozumieć filozofię średniowieczną*, Kęty 2001.

Sekta (w rozumieniu XVII-wiecznych teologów)

Wir setzen aber zum grunde / daß eine secte heisse einen von der wahren kirchen abgesonderten hauffen / welcher entweder auch grund-irrhumen in der lehre hat / da es alsdann eine ketzerische Secte wird / oder doch bey behaltung der grundlehren / entweder wegen anderer nebenlehren / oder wegen der kirchenzucht / oder wegen anderer dergleichen ursachen / wieder die liebe sich von der rechtgläubigen gemeinde trennet / und also eine rotte macht. Wo sich dieses nicht findet / da ist auch keine Secte, und geschiehet also mit der Beschuldigung zuviel.

Bibliografia: Ph.J. Spener, *Eilfertige Vorstellung / Daß Hr. D. Samuel Schelwig Pastor und Rector in Dantzig In Seiner herausgehenden so genandten Sectiris. Pietisterey Auff die welche er derselben anklaget / nichts sectirisches gebracht habe / auch in andern Beschuldigungen unterliege*, Halle 1696, brak paginacji.

Socynianizm

Zob. Arianie / bracia polscy / socynianie.

Superintendent

Jeden z prawnych organów, za pomocą których gmina ewangelicka wykonuje swoje obowiązki i prawa. Zwykle wybrany i zatwierdzony na tym stanowisku pastor czuwał nad porządkiem kościelnym diecezji, instalował seniorów i pastorów, wspierał działania parafii w zakresie administracyjnym i duszpasterskim, kontrolował poszczególne stanowiska kościelne w diecezji, uczestniczył w ważnych wydarzeniach kościołów lokalnych i dbał o katechizację.

Bibliografia (wybór): *Przekłady ustaw, rozporządzeń i obwieszczeń z Dziennika praw państwa dla Królestwa Galicyi i Lodomeryi, tudzież Wielkiego Księstwa Krakowskiego*, Lwów 1866, s. 50-52.

Syndyk miejski

Syndicus, syndyk miejski, "zwany też przedstawicielem miasta, był urzędnikiem, do którego zadań należało prowadzenie, obrona i reprezentowanie na zewnątrz wszystkich spraw miasta. Ponadto zajmował się egzekwowaniem podatków, zwłaszcza od opornych płatników – działając jako swego rodzaju policja podatkowa".

Bibliografia (wybór): *Organy, urzędnicy i funkcjonariusze municypalni zajmujący się ochroną porządku* [dostęp: styczeń 2018].

Synkretyzm religijny

Tendencja do łączenia ze sobą różnych tradycji religijnych czy ruchów wyzwolenia, konfrontująca ze sobą odmienne koncepcje i tradycje eklezjalne, teologiczne i światopoglądowe.

T

Tacjanie

Zob. enkratyci. Zwolennicy Tacjana, uczonego, ucznia Justyna Męczennika, heretycy, którzy potępiali stan małżeński jako grzeszny, zestawiani z manichejczykami, enkratytami i entuzjastami. Przypisywano im fałszowanie religii chrześcijańskiej. Uznawali materię za źródło zła, wyrażając w ten sposób nienawiść wobec ciała i jego słabości. Tacjanie odrzucali dobra i wygody tego życia, a w wymiarze eklezjalnym np. wino eucharystyczne na rzecz wody, często także pościli.

Bibliografia (wybór): J.L. von Mosheim, *Vollständige Kirchengeschichte des Neuen Testaments*, t. 1, Leipzig 1769, s. 427.

Teologia pietystyczna

W badaniach naukowych termin jedynie umowny w rozumieniu systemu pewnych założeń i koncepcji dotyczących przeprowadzenia reformy Kościoła. Pietyzm jako ruch odnowy duchowości chrześcijańskiej nie był zjawiskiem stricte teologicznym, lecz pobożnościowym o charakterze praktyczno-kościelnym, choć w swoich postulatach czerpał z teologii systematycznej i pastoralnej, wypracowując swoistą myśl o pobożności o wymiarze praktycznym i prowadząc w konsekwencji do intensywniejszej biblicyzacji i teologizacji laików.

Tysiąclecie Królestwo

Zob. milenaryzm, chiliazm.

U

Urząd duchowny / kaznodziejski / kościelny

Proces ewangelizacji w Kościele luterańskim stymulowany jest przez urząd duchowny (wymienne kościelny, kaznodziejski), zhierarchizowany na płaszczyźnie administracyjnej i duszpasterskiej, pełniony przez właściwie przygotowanych kapłanów, którzy wraz z aktem ustanowienia otrzymują mandat do publicznego nauczania, wygłaszania kazań i sprawowania posługi sakramentalnej (por. 1Kor 4,1–2: „Tak tylko niech nas człowiek uważa – jako poddanych Chrystusa i szafarzy tajemnic Boga. Wśród szafarzy już tutaj jest wymagane, aby każdy mógł być znaleziony wiernym”).

Bibliografia (wybór): A. Nadbrzeżny, *Kościół święty i grzeszny. Eklezjologia Marcina Lutera*, w: *Reformatory a Kościół rzymski*, red. A.A. Napiórkowski, Kraków 2017, s. 35–60; P. Kroczyński, *Parafia w optyce katolickiej i luterańskiej. Studium teologiczno-prawne*, Kraków 2017, s. 48, 54; A. Zuberbier, J. Tofiluk, J. Gross, M. Uglorz, J. Stahl, B. Tranda, K. Karski, *Porównanie wyznań rzymskokatolickiego, prawosławnego, ewangelicko-augsburskiego, ewangelicko-reformowanego*, Warszawa 2014, s. 38–41.

W

Weigelianie

Weigelianie, zwolennicy Valentina Weigla (1533–1588), niemieckiego pisarza hołdującego mistycyzmowi i teozofii. Sekta mistyczna w XVII wieku. Wierzyli w tajemną prawdę, stawiali światło wewnętrzne jako główne źródło objawienia ponad Pismo święte i odrzucali oficjalne nabożeństwa kościelne.

Celem poszukiwań Weigla było „osobowe i głębokie życie religijne, religijna doktryna, która brałaby pod uwagę konieczność rzeczywistego przekształcenia odnowionego człowieka, która uznawałaby wewnętrzną rzeczywistość «nowego narodzenia», jakim jest nawrócenie się grzesznika. Szuka[ł] on metafizyki religijnej i teorii poznania, która wyjaśniałaby absolutną konieczność tego rzeczywistego przekształcenia. [...] [Pragnął] ocalić wartość intymnego życia religijnego, osobistego i «duchowego», które przeciwstawia[ł] uzewnętrznieniu wiary w Kościele widzialnym – w instytucji społecznej, a nie we wspólnotce wiernych – jałowości nowej dogmatyki, walkom teologów, kultowi wierzenia nabytego, który wyeliminował swobodne wyrażanie życia przez wiarę”. Inspiracje Weigel czerpał z Dionizego Aeropagity (zm. ok. 96), Jana Taulera (1301–1361), Mistra Eckharta (ca. 1260–1328), Tomasza à Kempis (1380–1471) i wspomnianego wyżej Paracelsusa. Czytał ojców łacińskich i greckich, Arystotelesa i platończyków. Nieustannie powracał do centralnego punktu Teologii Niemieckiej, wedle której konieczna była śmierć Adama w człowieku, by Chrystus mógł w nim zmartwychwstać. Według niego Bóg był bezpośrednim sprawcą nawrócenia i ponownego narodzenia i wzywał człowieka do wyzwolenia z różnych spraw ziemskich i powrotu do Niego. Ten zaś przynaglony wezwaniem Boga, musiał aktywnie uczestniczyć w zbawieniu. Weigel sprzeciwiał się bowiem teorii, jakoby sprawiedliwość była człowiekowi przypisana. W tym względzie chrzest był jedynie zewnętrznym symbolem ponownego narodzenia. To Chrystus pozwalał na uczestnictwo w uczcie własnego ciała i krwi. W modlitwie człowiek stawał się jednością z Bogiem, który odpuszczał mu grzechy z uwagi na odbytą pokutę i wyrażoną skruchę. W ten sposób Weigel odrzucił pośrednictwo Kościoła w zakresie absolucji, gdyż oznaczało ono wprost marnotrawstwo łaski danej od Boga. Popularność teologii Weigla opierała się na upowszechnieniu duchowego subiektywizmu, teozofii i kosmozofii, a także przeciwstawieniu się literze prawa i wyemancypowanie się z istniejących struktur kościelnych i preferowanego przez nich pośrednictwa zbawczego. Struktura jego refleksji teologicznej opierała się z jednej strony na przywiązaniu do tradycji, z drugiej zaś na rozwinięciu oryginalnych poglądów na takie tematy jak stworzenie, czas i przestrzeń, poznanie, naśladowanie Chrystusa czy wiara. Zakorzenie w misticzności średniowiecznej przyczyniło się jednocześnie do spopularyzowania myślenia mistycznego w teologii i pobożności protestanckiej w oparciu do spekulacji przyrodzawczą Paracelsusa. Weigel propagował model uwewnętrznienia modlitwy, istotny również w ruchu pietystycznym, i podkreślał odpowiedzialność duchową jednostki za przejawy pobożności.

Bibliografia (wybór): *Brockhaus Bilder-Conversations-Lexikon*, t. 4, Leipzig 1841, s. 680; G. Müller: *Weigel, Valentin*. [W:] *Allgemeine Deutsche Biographie*. T. 41. Leipzig 1896, s. 473; A. Koyré, *Mistycy, spirytualiści, alchemicy niemieccy XVI wieku*. K. Schwenckfeld – S. Franck – Paracelsus – W. Weigel, Gdańsk 1995, s. 118-119; W. von Hinten, *Der Franckforter („Theologia Deutsch“)*. *Kritische Textausgabe*, München/Zürich 1982; Chr. Peters, *Theologia deutsch*, w: *Theologische Realenzyklopädie*, t. 33, Berlin / New York 2002, s. 258–262; H. Pfefferl, *Weigel, Valentin (1533–1588)*, w: *Theologische Realenzyklopädie*, t. 35, Berlin / New York 2003, s. 451–452; G. Bosch, *Reformatorisches Denken und frühneuzeitliches Philosophieren. Eine vergleichende Studie zu Martin Luther und Valentin Weigel*, Marburg 2000, s. 142-202.

Wicesenior Ministerium Duchownego

Funkcja w ramach Ministerium Duchownego w Gdańsku, sprawowana zwykle przez rektora Gimnazjum Akademickiego i jednocześnie kaznodzieję w kościele Św. Trójcy. Zob. Ministerium Duchowne.

Wyznanie augsburskie

Konfesja augsburska, Confessio Augustana, podstawowa księga wyznaniowa luteranizmu, przygotowana przez Filipa Melanchtona i ogłoszona na sejmie Rzeszy w Augsburgu 25 czerwca 1530 roku. Wraz z pozostałymi księgami symbolicznymi wchodzi w skład Księgi zgody.

Bibliografia (wybór): H. Immenkötter, *Augsburger Bekenntnis*, w: *Lexikon für Theologie und Kirche*, t. 1, red. W. Kasper, Freiburg i.B. 1993, kol. 1226; G. May, *Augsburg Confession*, w: *The Encyclopedia of Christianity*, red. E. Fahlbusch, G.W. Bromiley, t. 1, Grand Rapids 1999, s. 157-159; J.M. Reu, *The Augsburg Confession: A Collection of Sources with an Historical Introduction*, St. Louis 1983.

X

Y

Z

Zwinglianizm

Obok kalwinizmu fundament tradycji ewangelicko-reformowanej, związany z postacią Huldrycha Zwingliego (1484-1531). Zwingli odrzucił autorytet papieża, mszę świętą jako ofiarę (Eucharystia o wymiarze symbolicznym, wspólnotowy posiłek), nabożeństwo do świętych i celibat księży.

Bibliografia (wybór): M. Wallmann, *Zwinglianismus*, w: *Lexikon der Kirchengeschichte*, t. 2, Freiburg i.B. 2001, kol. 1779-1784; G.W. Locher, *Die Zwinglische Reformation im Rahmen der europäischen Kirchengeschichte*, Göttingen, Zürich 1979; *Die Zürcher Reformation. Ausstrahlungen und Rückwirkungen*, red. A. Schindler, H. Stichelberger, Bern 2001.